

Qabul qilindi: 25.12.2024

Chop etildi: 30.01.2025

UDK: 811.161.1

«ИЛИМХАН» ДЭСТАНЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Абдиев Азамат Турганбаевич

Филология илимлериниң кандидаты, доцент

Нуржанова Хурлиман Ергалиевна

*Нөкис мәмлекетлик педагогикалиқ институты
магистранты*

«ИЛИМХАН» ДОСТОНИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР

Абдиев Азамат Турганбаевич

филология фанлари номзоди, доцент

Нуржанова Хурлиман Ергалиевна

Нукус давлат педогогика институти магистранти

PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE EPIC OF

«ILIMKHAN»

Abdiev Azamat Turganbaevich

Candidate of Philological Sciences, docent

Nurjanova Hurliman Ergalieva

Master's student of Nukus State Pedagogical Institut

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ЭПОСЕ ОБ

«ИЛИМХАНЕ»

Абдиев Азамат Турганбаевич

Кандидат филологических наук, доцент

Нуржанова Хурлиман Ергалиевна

*магистрант Нукусского государственного
педагогического института*

abdiev79@mail.ru

hurliman.nurjanova@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0002-6747-8298>

Аннотация: Мақалада карақалпақ халық дәстаны «Илимхан»да қолланылған фразеологизмлердиң лексика-семаникалық өзгешеликleri көрип шығылған. Тийкарынан дәстаннан алынған мысаллар семантикалық тәрептен төрт топарға бөлип үйренилди.

Гилт сөзлер: лингвистика, лингвофолклористика, лексика, фразеологизм, семантика.

Аннотация: Мақолада қорақалпоқ халқ достони “Илимхан” да фойдаланилған фразеологизмларнинг лексика-семантик хусусиятлари таҳлил қилинған. Асосан достондаги мисоллар семантик жиҳатидан түрт гуруҳға бұлиб ўрганилған.

Калит сўзлар: лингвистика, лингвофолклористика, лексика, фразеологизм, семантика.

Аннотация: В статье анализируются лексико-семантические особенности фразеологии, используемой в каракалпакском народном эпосе «Илимхан». В основном примеры в эпосе изучаются с точки зрения семантики, разделенные на четыре группы.

Ключевые слова: лингвистика, лингвофольклористика, лексика, фразеологизмы, семантика.

Annotation: The article analyzes the lexical-semantic features of phraseology used in the Karakalpak folk epic "Ilimkhan". Basically, the examples in the epic are studied in terms of semantics, divided into four groups.

Key words: linguistics, linguo-folkloristics, lexicon, phraseologism, semantics.

Кирисиў. Фолклорлық текстлердин тилин үйрениў тил илиминдеги әҳмийетли мәселелрдин бири болып табылады. Қарақалпақ тил илиминде кейинги жыллары фолклорлық текстлердин тилин үйрениўши лингвофолклористика тараўы кең раўажланып бармақта. Лингвофолклористиканың тийкарғы объекти фолклорлық текстлер болып, лингвистикалық тәрептен оның тилин терең анализлеп үйренеди.

Тийкарғы бөлим. «Илимхан» дәстанының лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлерин яғный дәстанда қолланылған фразеологизмлер көрип шығамыз.

«Илимхан» дәстаны қарақалпақ халқының қанша жыллар даўамында әўладан-әўладқа өтип киятырған ғәзийнеси, бийбаха мийрасы. Дәстан Қарақалпақ фолклорының 47-томында орын алған.

Илимхан дәстаны 1957-жылы Қурбанбай жыраў Тажибаевтан М.Сейтаниязов жазып алған. (Қарақалпақ фолклоры. 100 томлық[3.5].

«Илимхан» дәстанының сөзлик курамында турақлы сөз дизбеклери көплеп ушырасады.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер семантикалық жақтан төрт топарға бөлинип қаралған: фразеологиялық өтлесіўлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, фразеологиялық сөзлер [1.143-144].

Усы көз қарастан алып қарайтуғын болсақ, бизде мақаламызда дәстанда қолланылған фразеологизмлерди семантикалық жақтан төрт топарға бөлип үйрендик.

Фразеологиялық өтлесіўлер. Фразеологиялық өтлесіўлердин курамындағы сөзлер өзлериниң лексикалық мәнисин жойтып, барлығы қосылып бир мәни аңлатады. Дәстанда бундай фразеологизмлер өнимли қолланылған болып, төмендеги мысалларда буны анық көриўге болады.

Мысалы: *Ойнағанда жаным отқа салады (161 бет), Ышқы отына күйип-күйип жаналы (161 бет), Етегине жас толтырып(162) Баўырың қан (162 бет), Мурадына жетиў (165 бет), хайт қойыў, (166 бет) басларына қайғы-зар түсти, (166 бет) жаманын жасырыў. жақсысын асырыў, (167) қайтадан дүньяға келгендей (168 бет), намысты қолдан бермеди*

(167 бет), жүрегим дәрйдай тасты, (168 бет) бүргиттей пәнже салады (172 бет) бул ялғанышы енди тар, еки ашықтың қызыл гүлин терерсен, (173 бет) қан төгерсең араға, (173 бет) қара басқа күн туўды, (173 бет) бағының гүли солсын (174 бет), ашылғанда бир гүлиң (175 бет), х.т.б.

Бул мысаллардағы турақлы сөз дизбеклери төмендегише мәнилерди аңлатады.

«Жанын отқа салыў» қыйналыў, «ышқы отына күйип-күйип жаналы» — қыйналыў, «етегине жас толтырыў» — жылаў азапланыў, «баўыры қан болыў» — азарланыў қыйланыў, «мурадына жетиў» — нийетлериниң орынланыўы, «хайт қойыў» — бир орыннан тезлик пенен кетип қалыў, «басларына қайғы-зар түсти» — қыйын жағдайда болыў, жаманын жасырыў, жақсысын асырыў — билдирмеў, «жүрегим дәрйдай тасты» — куўаныў, «қайтадан дүньяға келгендей» — ләззетлениў, куўаныў, «намысты қолдан бермеди» — абырайын сақлап қалды, мәртлик етти, «жүрегим дәрйдай тасты» — куўаныў, «бүргиттей пәнже салады» — душпанлық етиў қыйнаў, еки «ашықтың қызыл гүлин терерсен» — еки инсанды бахытлы етиў, «қан төгерсең араға» — урысыў, «қара басқа күн туўды» — қәуип болды, «бағының гүли солсын» — раўажланбаў аўыр күнлер болыў, «ашылғанда бир гүлиң» — раўажланыў бахытлы болыў куўаныў деген мәнилерде жумсалғанын көриўимизге болады.

Фразеологиялық бирликлер турақлы сөз дизбеклериниң курылысындағы сыңарларының биреўи өзиниң жеке турғандағы мәнисин сақлап қолланылады. «Илимхан» дәстанында фразеологиялық бирликлерже ушырасады. Мысалы: *тили шығады (163 бет), кеўлин алып, кеўлин көтерип, бели бүгилип (163 бет), қулақ салып, баўырын көтерип, бетинен қаны қашыў, (164 бет), дүрсилдеди жүрегим (164-бет) кеўлин ашып, көзи жанып, (165) аўыздан сөзди орып, (166 бет) мийри қанады (167 бет) көзин сүзип, қасын қағып, (170 бет), көзин таслап .*

Бул мысаллардағы фразеологизмлер төмендегише мәнилерди аңлатады. «тили шығады» — сөйлейди, «кеўлин алып» — «кеўлин көтерип» — куўантып, «бели бүгилип» — еңкейип, «баўырын көтерип» — орынан турып, «бетинен қаны қашыў» — шаршаған

наўқасланған, «дүрсилдеди жүрегим» — қорқыў, кеўлин ашып-ишиндегилерин айтыў, мийриман болыў, «көзи жанып» — қуўанып, «аўыздан сөзди орып» — не айтар екен деп күтиў, «мийри қанып» — жақсы көриў, «қозин сүзип» — «қасын қағып» нәзерин итибарын өзине қаратыў, «көзин таслап» — қараў деген мәнилерди аңлатқанын билиўимизге болады.

Фразеологиялық дизбеклер
фразеологиялық дизбеклердиң қурылысындағы жеке сыңарларының аңлататуғын мәниси оғада жақын болып келеди. Бул сөз дизбегиниң сыңарлары бир-бирине бағынып, бири екиншисиниң мәнисин толықтырып келеди. Мысалы: *Ақылы сасып, маңлайынан тери төгилип (163-бет) Көргенниң ақылын алыпты, ийним талды, (165 бет), сөздиң соғын ойлайын, (166 бет), кемтирлердиң сөзине, қаншайымжан ермеди (167 бет), аўзына қаратыў, (172 бет) ақылын кеңен кериў, (175 бет) тахтына жүрис баслады (172 бет) мойнын бурды (175 бет)*

Бул турақлы сөз дизбеклери төмендегише мәнилерди аңлатады. «Ақылы сасып» — ойланып қалыў, билмей қалыў, «маңлайынан тери төгилип» — терлеў, ақылын алыў — тыңлаў, кеңесин алыў, «ийним талды» — шаршаў, «сөздиң соғын ойлаў» — ақырын, ақыбетин ойлаў, «сөзге ермеў» — «аўзына қаратыў» — итибарын алыў, «ақылын кеңен кериў» — терең ойланыў, «тахтына жүрис баслады» — урысыў атланыў, орын гөзлеў, «мойнын бурды» — қараў.

Фразеологиялық сөзликлер. Профессор Е.Бердимуратов қарақалпақ тилиндеги турақлы сөз дизбеклерин семантикалық жақтан классификация жасағанда қарақалпақ тилиндеги нақыл-мақаллар, идиомалар, фразеологизмлердиң айрықша бир түри сыпатында қарап бундай сөз дизбеклерин фразеологиялық сөз дизбеклериниң айрықша бир түри сыпатында қарап фразеологиялық сөзлер деп атайды[1.146].

Илимий мақаламыздың тийкарғы объекти болған «Илимхан» дәстанында бундай сөзлерге көзимиз түседі.

Мысалы ушын:

*Излеген табады жоқтың дерегин
Минген атың кыя дүзде кер болсын,
Айтқан сөзиң хан қасында шер болсын.
Көкке ойнар мәртлер минсе әреби ат,
Хәр бир бендениң жүрегинде барды*

дәрт,

*Сөз дегениң тынлағанға дүр болар
Хан менен хан барысар
Бий менне бий барысар
Көрмегенге көз болсын
Еситкенге сөз болсын.*

Мақаламызда бай ана тилимиздеги сөзлерге өткир мәни, көркем образ бере алатуғын фразеологизмлердиң «Илимхан» дәстанда қолланылыўын көрип шықтық.

Келтирилген мысалларда биз тийкарынан семантикалық тәрептен төрт топарға кириўши турақлы сөз дизбеклерин дәстаннан таўып, бөлип үйрендик.

Бул болса, дәстанлардың тилин үйрениў арқалы сөз лексиконымыз байыўына сондай-ақ, фразеологизмлердиң күнделикли турмысымызда әсиресе бүгингидей информация технологиялары раўажланып атырған заманымызда орынлы пайдаланыўға үлес қосылады.

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. Абдиназимов Ш. Лингвофолклористика. Ташкент: Сано-стандарт, 2018. – 183 б.
2. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. Нукус: 2018
3. Қарақалпақ фолклоры. 100 томлық. (47-том). Нөкис: Илим, 2012. – 439 б.
4. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, 90-95-бетлер.

